

Л. ІВАНЕНКО

БУДИНОК, ДЕ ЖИВЕ ДУХ УТВЕРДЖЕННЯ

До 75-річчя Будинку вчених НАН України

Давні римляни вірили, що кожна місцина має свого духа-охоронця — *Genius Loci*. Можливо, вони мали рацію. Принаймні у це легко віриться, коли потрапляєш до Будинку вчених НАН України у Києві. Тут панує затишок, якась камерність, духовність. А ще — пам'ять історії. Бо якщо вже приймати на віру те, що в Будинку вчених справді живе якийсь дух, то це, безперечно, Дух утвердження. Втім, і опору теж.

Опором найчастіше називають активні дії, забуваючи, що протистояння може бути і мовчазним, неявним, але від того не менш ефективним. Світова література яскраво відбиває явище, ключовою ознакою якого є мовчанка, що, втім, свідчить про таємний, пасивний опір зовнішнім обставинам. Згадаймо у Пушкіна: «Так ныне безмолвный Кавказ негодует, / Так чуждые силы его тяготят». Або Шевченкове гірко-іронічне: «На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!» «Мовчанка моря» — так назвав Веркор свою повість, у якій розповідає про окуповану під час Другої світової війни Францію.

Загальна картина того опору, що розгортався у перше революційне десятиліття, блискуче досліджена і відтворена в монографії Сергія Білоконого, за яку він був удостоєний Шевченкової премії¹. Опрацьовуючи тему, дослідник не раз скаржився на відсутність чи недоступність окремих документів. Але шляхом аналізу великої маси наявних даних С. Білоконий спромігся реконструювати зміст багатьох подій, про які існували хіба що спогади.

Небагато маємо документальних свідчень і стосовно подій, пов'язаних безпосередньо із заснуванням Будинку вчених. На цю обставину неодноразово нарікала Галина Олександрівна Стрижак — нинішній директор цієї установи. Вона сама та активісти Ради Будинку вчених постійно дошукуються відомостей про його історію та людей, які причетні до неї. Однак результати більш ніж скромні. Втім, цілком імовірно, що десь по шухлядах, скринях чи горищах причаїлися листи, спогади, матеріали, здатні суттєво доповнити те, що ми знаємо про минуле Будинку вчених.

А поки що маємо підстави вважати, що створений у 1927 р. Будинок вчених був задуманий як заклад, покликаний консолідувати наукову інтелігенцію. На жаль, не можна категорично відкинути і протилежну версію: що він був заснований з метою впорядкувати, придушити інтелігентську вольницю. Втім, про прагнення, задуми і кінцеві результати дій сторін можна сперечатися. А попервах у колишньому клубі «Конкордія» на розі Пушкінської та Прорізної буяла концертна діяльність, читалися лекції, працювали гуртки. Серед фундаторів закладу згадують імена С.О. Єфремова, Д.К. Заболотного, О.О. Богомольця, О.В. Палладіна, Є.О. Патона. Першим головою Ради Будинку вчених був професор М. Шарлемань. Посаду директора в 1927—1929 роках обіймав відомий історик і громадський діяч П. Шарий. Але 1929 року його розстріляли. Нове, зручне для влади керівництво, було, ясна річ, цілком слухняним і свідомим.

Історія Національної академії наук часто подається як сукупність фактів і статистичних даних, лишаючись досі мало олюдною, — ідеться про розгорнуті біографії, живі розповіді про конкретних людей. Це стосується також історії Будинку вчених.

Та я маю нагоду вдатися до особистих спогадів. Вони пов'язані передусім з моїм батьком. Хоч я надто пізно почав це усвідомлювати, але поняття «стара інтелігенція» наповнювалося для мене конкретним змістом, чуттєвими враженнями від того, що я бачив, чув, сприймав (можливо, на підсвідомому рівні) ще в далекому дитинстві, коли мені траплялося бувати в колі осіб, які складали кістяк старого Будинку вчених. Вони здавалися часом наївними, часом «не від миру цього», але то були люди, перед якими варто схилити голову нам усім!..

Мої батьки жили на Микільсько-Ботанічній вулиці, 9, у центрі, як полюбляє казати С. Білокінь, Латинського кварталу Києва. Тут же, навпроти, жили академік М. Грушевський, професор Б. Букреєв. А неподалік свого часу мешкали М. Вороний, К. Паустовський... Усіх не пригадати.

Батько деякий час працював редактором з мови у видавництві ВУАН. Зараз це — «Наукова думка». Рання смерть у лютому 1933 р. через виразку шлунка і хибний діагноз перешкодила здійсненню його задумів, зокрема, не була завершена дисертація про творчість Лесі Українки.

У нашій родині довго зберігався письмовий стіл батька, доки з нього не вивалилися шухляди, бо все нутро виїв шашіль. В одній з них виявився дбайливо збережений невеликий архів — документи, листи, записники. Тут же пенсне, паличка червоного сургучу, старовинне письмове приладдя. І машинопис — автобіографія, в якій не раз згадується Будинки вчених.

Зокрема, у цьому документі батько перелічує мови, якими володів. Таких набралось вісім. Він пише: «Німецьку мову... вдосконалював р. 1928—29 у гуртку при Домі вчених». І далі: «Нарешті додаю, що працював у гуртку діалектичного матеріалізму при Домі вчених, де прочитав доповідь на тему: «Деякі категорії діалектичної логіки». Вів мовний гурток, як вдалося з'ясувати, освічений німець, органіст лютеранської кірхи, яка діяла в Києві. Що ж до діамату, то тут, як то кажуть, коментарі зайві!

Дата наприкінці автобіографії — 25 квітня 1930 року.

Мій власний шлях до Будинку вчених почався у 50-і роки. По війні заклад перебрався до колишнього особняка інженера Василя Качали, що у дворі за адресою Володимирська, 45. Тут по четвергах збирався «туристський товчок».

Туризм у середовищі працівників нашої інтелектуальної сфери — явище досі не осмислене. Хоч у ті далекі часи «залізна завіса» закривала від нас півсвіту, але, мандруючи по СРСР (за розмірами практично континент), ми іноді мали змогу побувати там, де рідко ступала нога людини. Це, в основному, Сибір, Далекий Схід. Справжній парадокс: краї, куди наші батьки потрапляли, бува, казенним коштом, стали для нас атракцією, з якою ми добровільно прагнули знайомитися!

Перші секції альпінізму і туризму виникли в Будинку вчених ще у 1933 р. з ініціативи науковця і майстра спорту М.Т. Погребецького за участю членів Академії І.М. Францевича та П.Г. Борзяка. У повоєнний час цей рух поширився майже на всі наукові інститути та вищі навчальні заклади Києва. Адже, крім спортивного й пізнавального

аспектів, такі подорожі давали змогу відчути дух волі! Чи не той самий це поклик, який вів наших предків у «дикий степ»?

Якось одного чудового дня, не знати чого і як, я став головою Клубу туристів Будинку вчених. І тут, принаймні судячи з реакції згори, мене занесло на манівці. Зрісши у полімовному середовищі, вільно володіючи російською, аж до випуску статей і книги, все ж як рідну я сприймав українську. Мені здавалося, що те саме відчувають і мої колеги. Першим порухом було українізувати Клуб туристів.

Замовили відповідні вимпели, нарукавні емблеми, значки. Далі настала черга поліграфії. Плакат, що починався словами «Sta Viator!» («Зупинись, подорожній!»), а далі щось про Клуб, заперечень не викликав. Коли ж я видрукував бланк плаката-оголошення про щотижневі зібрання Клубу, який починався словами: «Збіговисько Клубу туристів Будинку вчених...», зчинився тихий скандал. Врізали догану (але не мені)! Намагаючись з'ясувати причину переполоху, я почув у відповідь: «Збіговисько» — погане слово, типowo націоналістичне!»

На тому моє головування скінчилося. Але активності у мене не поменшало. Тепер вона була особливо потрібна: зароджувався власне український туризм — не так за місцем побутування, як за духом. А вже до кінця 60-х Україною практично не мандрували — що, мовляв, тут цікавого? А навесні 1967 р. ватаги співочої української молоді рушали на екскурсії ближніми й дальніми околицями Києва, аж до Чернігова, Переяслава, Білої Церкви. Добре пам'ятаю в ролі керманіча Михайла Брайчевського. А на народних святах Івана Купала звичайно верховодив Леопольд Яценко, який то награвав на сопілці, то диригував нею.

Пригадавши, що в рештках батькової книгозбірні лишилася розвідка, видана в 20-і роки, — «Оборонні замки Західного Поділля», я запропонував побувати там. І ми вирушили з наметами, казанками, етюдниками подивитися, що з того збереглося на 50-й рік радянської влади. Іншим разом я приєднався до гурту, який вирушав на Волинь. Цього разу за путівник нам правила книга Г. Логвина «Стародавні мистецькі пам'ятки», тількино видрукувана у видавництві «Мистецтво». Згодом довелося відвідати Овруцький кряж, Шевченкові місця Черкащини, Холодний Яр. Але то вже інша сага.

Якось до мене дійшла чутка, що в Будинку культури на Гарматній вулиці діє недільний лекторій з історії запорозького козацтва. Там з лекціями виступали провідні вчені-історики, зокрема Олена Апанович, Олена Компан, Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира. Невдовзі цих чотирьох вигнали з роботи в Академії, а хлопчину робітничого походження, якого я не знав, — організатора того лекторію — тим часом «доїдали» на роботі і скоро також виставили на вулицю. Лекторій згас. І тоді в мене зародилася думка підхопити те знамено.

З науковцями хутко знайшлася спільна мова. У мене в архіві зберігся машинопис — короткий звіт, з якого випливає, що першим, 11 лютого 1968 р., з доповіддю на тему «Місце запорозького козацтва в світовій історії» виступив Федір Шевченко. Через кілька днів Михайло Брайчевський прочитав лекцію «Походження козацтва». Ярослав Дзира ознайомив із власними студіями щодо використання Тарасом Шевченком у своїй творчості історичних джерел. Ще через якийсь час виступив Дмитро Наливайко з Ніжина і розповів про відображення діяльності запорозців у західноєвропейських джерелах.

Але і наш лекторій проіснував недовго. Схоже, на дирекцію Будинку вчених чинився шалений тиск. Зрештою під приводом, що конструкції старого особняка, збудованого 1891 року, не розраховані на таку масу людей, лекції заборонили.

Від 1986 року крига почала скресати. Будинок вчених поволі українізувався. Леопольд Ященко — колись безробітний і вигнаний зі Спілки композиторів, тепер професор і лауреат Шевченкової премії — зібрав хор «Гомін» і систематично виступав з концертами-лекціями. Після 1991 року цілі підрозділи й семінари перейшли на рідну мову. Повернувся до неї і «План роботи», що розсилається щомісяця всім причетним. Тепер регулярно відбуваються лекції, дискусії, «круглі столи», зустрічі з цікавими особистостями. Наукова інтелігенція тягнеться до цього осередку інтелектуального життя і дуже цінує той незмінний дух утвердження, який живе тут і нині.

© *ІВАНЕНКО Леонід Миколайович. Кандидат фізико-математичних наук (Київ). 2002.*

¹ [\[до тексту\]](#) Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 447 с.